

Л. М. Марчук

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ЕТНОКУЛЬТУРНА АСЕРТИВНІСТЬ ТА МІЖЕТНІЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Статтю спрямовано на теоретичне вивчення психологічних особливостей етнокультурної асертивності та міжетнічної толерантності в умовах глобалізації, масштабних змінах різних сфер життя суспільства, збільшенням міграційних процесів в Україні. Актуальність теми дослідження обумовлена наростанням міжетнічної напруженості, поширенням вербальної агресивності, жорстокості, нетерпимістю та інтолерантністю до представників певних меншин, мігрантів, переселенців, а також необхідністю аналізу і порівняння психологічних чинників, що забезпечують конструктивні стратегії поведінки у міжетнічній взаємодії в сучасному демократичному суспільстві.

У статті проаналізовано трактування сутності досліджуваних понять вітчизняними та закордонними дослідниками, а також демонструються ознаки відмінностей асертивності та толерантності. Зокрема, етнокультурна асертивність представлена як здатність людини впевнено і з гідністю відстоювати свої права, не принижувати при цьому прав інших; упевнений захист своїх інтересів чи свого погляду з урахуванням інтересів представників інших національностей. Розглядаються основні напрями дослідження даного феномену. Зазначено, що поняття «міжетнічна толерантність» може розглядатися в різних аспектах: як вид толерантності, в основі якого – прийняття «іншого», приналежного до відмінної етнічної групи, а також як риса особистості, що характеризує спектр особистісних проявів. Міжетнічна толерантність виступає як складне установче утворення особистості, що виражається в терпимості до чужого способу життя, чужих звичаїв, традицій, звичаїв, інших почуттів, думок та ідей.

З'ясовано, що при стійкій сформованій міжетнічній толерантності будь-яка навіть незначна ситуація, пов'язана з обмеженням почуття власної гідності в одних, спричинить ряд суперечностей конфліктного характеру, в інших – реакція буде менш болюча. Підкреслюється, що у разі наявності етнокультурної асертивності у кожного з'явиться можливість заявляти про свої права, не обмежуючи при цьому інтереси іншого.

Робиться висновок про необхідність формування доброзичливого і шанобливого ставлення до представників інших культур, розвитку етнічної та культурної грамотності.

Ключові слова: *культура, етнокультурна особистість, міжетнічна комунікація, асертивна поведінка, толерантність, інтолерантність.*

Постановка проблеми. Радикальні зміни, що відбулися в різних сферах (економіці, політиці, культурі, сфері міжетнічних відносин та інші) розвитку нашого суспільства привели до соціальної нестабільності. В останні роки в багатьох регіонах України з традиційним переважаючим українського населення відбулися істотні зміни етносоціальної ситуації: підвищилось число іноземних громадян, які приїжджають на навчання або у зв'язку з військовими діями на сході країни, з'явилася така категорія громадян, як «вимушені переселенці», збільшився приплив трудових мігрантів з країн ближнього і далекого закордоння. У цій обстановці однією з важливих умов побудови позитивних відносин з представниками інших національностей є взаємодія на основі розуміння, поваги їхніх поглядів, думок, традицій. Разом з тим, відсутність достатньої практики міжкультурних та міжетнічних контактів у населення, а також певна ідеологічна діяль-

ність ЗМІ сприяють формуванню негативних етнічних стереотипів, упередженості, що, найчастіше, приводить до поширення вербальної агресивності, жорстокості, насильства щодо тих чи інших етнічних груп.

Усі ці чинники вимагають ґрунтовного підходу до вивчення особливостей етнокультурної асертивності та міжетнічної толерантності, передбачають виявлення, аналіз та усунення потенційних недоліків, помилок у процесі комунікації з представниками інших культур. Це, на нашу думку, й визначає актуальність наукової розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження наукових напрямів проблем розвитку асертивності та толерантності засвідчує недостатність вивчення даної проблеми у комплексному форматі. При цьому, окремі її аспекти представлені у нечисленних дослідженнях психологічного, соціологічного, педагогічного, етнологічного та філософського напрямів.

Вітчизняні й закордонні вчені у своїх працях вивчали теоретичні основи асертивності та толерантності, визначали понятійно-категоріальну структуру вказаного питання. Серед теоретичних концепцій необхідно визначити роботи таких дослідників, як Р. Абдєєв, К. Абульханова-Славська, Є. Балабанова, Г. Балл, Л. Беляєва, О. Бодальов, С. Герасіна, О. Киричук, Н. Костіна, Г. Ложкін, П. Лушин, С. Максименко, С. Медведєва, Л. Ніколаєв, О. Пилипенко, Л. Снігур, В. Шахрай, Т. Яценко та інших дослідників.

Дослідження різних аспектів асертивної поведінки особистості здійснено у працях Н. Ануфрієвої, Є. Головахи, О. Донченко, І. Кона, М. Савчина, Л. Сохань, В. Татенка, Т. Титаренко, О. Хохлової та ін. Окремі вчені розглядають її у відчутті внутрішньої потреби у свободі, адекватності оцінювання себе та інших учасників міжособистісної взаємодії (А. Андрінко, С. Медведєва); чіткому плануванню дій, висловлюванню почуттів, шанобливій співпраці з партнерами, доносячи до них свою позицію (В. Галицький, О. Мельник, В. Синявський). Проблеми міжетнічної толерантності досліджуються також у працях науковців: М. Баліашвілі, О. Грива, І. Данилюк, Л. Дробіжева, В. Євтух, Л. Залановська, І. Залєсова, М. Михайлова, Л. Орбан-Лембрик, М. Пірен, А. Погодіна, П. Дж. Роуз, Г. Солдатова, М. Уолцер, Д. Хейд, Р. Шермерхорн та ін.)

Мета статті. Мету пошуку спрямовано на демонстрацію відмінностей асертивності та толерантності, на прогнозування, виявлення та виправлення потенційних помилок у процесі етнокультурного спілкування.

Виклад основного матеріалу. Об'єктивною основою життя нації є потреба у взаємодії та спілкуванні між людьми у ході її економічного, політичного розвитку, обміну культурними досягненнями, продуктами та результатами праці. Існує тенденція: чим вище внутрішньо національна і внутригрупова інтеграція, тим помітніше досягнення в економіці та культурі, тим більш інтенсивні соціально-політичні та внутрішньо групові контакти та комунікативні зв'язки між людьми. Кожному, хто вступає у міжкультурний діалог, необхідно твердо засвоїти, що розуміння і прийняття іншої культури починається саме з оцінки самого себе і з прояву поваги щодо представників інших культур.

Термін «етнокультура», який є скороченим варіантом терміну «етнічна культура», став широко застосовуватися в кінці ХХ століття. Численні етнокультурні дослідження свідчать, що характер і зміст міжетнічної комунікації багато в чому залежить від здатності їх учасників розуміти один одного і досягати згоди. Останнє ж визначається, в основному, етнічною культурою кожної з взаємодіючих сторін, психологією етносів – учасників контактів. У визначенні етнокультури основою

є її комунікативна феноменологія: етнокультура знаходить своє повне втілення тільки в рамках діалогу, в рамках міжкультурного спілкування і являє собою сукупність традиційних цінностей, норм поведінки людей і їх взаємин, що склалися в минулому, розвиваються в історичній соціодинаміці та постійно збагачують етнічною специфікою загальнолюдську культуру.

За дослідженнями Т. Іванової, етнокультура створює не тільки почуття кровної, а й духовної спорідненості, сягаючи найістотніших глибин міфологічної, естетичної та моральної етнічної чуттєвості. Етнокультура існує не поза людьми, а в людях, у їх здатності до розуміння і сприйняття навколишнього суспільства [3, с. 282]. Однією з найважливіших рис етнокультурної особистості є сформованість національної самосвідомості, яка є системою психологічних установок, якими визначаються уявлення, погляди, самооцінка і дії особистості в трьох основних площинах: етнічної самоідентифікації, спілкування, внутрішньо етичних взаємин і міжетнічних стосунків.

У вітчизняних і закордонних дослідженнях з етнопсихології, соціології та педагогіки були сформульовані поняття «етнічна толерантність», «міжетнічна толерантність», «етнокультурна асертивність».

Термін «етнокультурна асертивність», на відміну від терміну «міжетнічна толерантність», є відносно новим, а тому сучасна психологія, педагогіка і соціологія поступово активізують наукові та практичні дослідження даного феномена в наступних напрямках:

1. Установки, спонукання до діяльності – фіксовані в соціальному досвіді особистості (групи) сприймати та оцінювати соціально-значимі об'єкти.

2. Основні стратегії взаємодії людини та соціальних груп – сукупність домінуючих особливостей поведінки людини в стосунках з іншими людьми, що виявляються в тій чи іншій соціальній ситуації.

3. Позиція суб'єкта взаємодії – партнерська позиція учасників міжкультурної взаємодії як основа організації етнокультурного простору.

4. Процес прийняття рішень – раціональний або ірраціональний вибір альтернатив, що має на меті досягнення усвідомлюваного результату.

5. Способи поведінки у будь-якій, в тому числі конфліктній ситуації – реакція, яка очікується від людини, що займає певний статус.

6. Способи вирішення конфліктів (прямі/непрямі) – шляхи досягнення певних результатів [1, с. 231].

У сучасних довідкових психологічних джерелах можна знайти визначення терміну етнокультурна асертивність – здатність людини впевнено і з гідністю відстоювати свої права, не принижувати при цьому права інших; упевнений захист

своїх позицій чи поглядів з урахуванням інтересів представників інших етносів. Асертивна особистість володіє здатністю домовлятися і знаходити компромісне розв'язання проблеми, такий людині властиве позитивне ставлення до оточення, виважене сприйняття проблемних ситуацій і адекватна самооцінка [9, с. 6].

Ідея асертивності передбачає формування в особистості визначеної якості поведінки, завдяки чому вона може володіти розумним проявом емоцій, вмінням прямо говорити про свої бажання і вимоги; здатна аргументовано висловлювати власну точку зору та не боїться заперечувати іншу, а також наполягати на своєму, коли будь-яка аргументація виявляється зайвою або недоречною; володіти тактиками задоволення власних вимог і відмови у відповідь на неприпустимі прагнення таким чином, щоб при цьому не порушувалися права інших людей [2, с. 118–124].

Специфіка поняття «міжетнічна толерантність» полягає в тому, по-перше, що вона трактується як вид толерантності, в основі якого – прийняття «іншого», обумовленого приналежністю до відмінної етнічної групи. Етнопсихолог Н. Лебедева вважає, що міжетнічна толерантність це: «Відсутність негативного ставлення до іншої етнічної культури, а точніше – наявність позитивного образу іншої культури при збереженні позитивного сприйняття своєї власної» [5, с. 26].

Згідно з цим визначенням, етнічна толерантність не має на увазі відмови від власної культури, а є характеристикою позитивної міжетнічної взаємодії, в основі якої лежить рівність етнічних культур, а не переваги однієї культури над іншою. По-друге, толерантність може розглядатися як риса особистості, що характеризує спектр особистісних проявів, тоді як міжетнічна толерантність розуміється як комплекс установок щодо іншої (інших) етнічних груп. Виходячи з цього, толерантність як особистісна риса є більш стабільною характеристикою, а міжетнічна толерантність/інтолерантність, обумовлена як внутрішніми, так і зовнішніми факторами, а тому легше піддається зміні.

В. Крисько трактує поняття «міжетнічна толерантність» як «здатність людини проявляти терпимість до малознайомого способу життя представників інших етнічних спільнот, їх поведінки, національних традицій, звичаїв, почуттів <...>», що виражається у «витримці, самовладанні, здатності індивіда довго виносити незвичні (або неприємні) прояви впливу чужої культури без зниження його адаптивних можливостей» [4, с. 285–288].

У працях Є. Шлягіної міжетнічна толерантність розглядається як складне установче утворення особистості, що виражається в терпимості до чужих способу життя, звичаїв, традицій, почуттів, думок та ідей [10, с. 124–131].

Великий енциклопедичний словник визначає слово «толерантність» наступним чином: «Терпимість до чужих думок, вірувань, поведінки; походить від латинського *tolerantia* – «терпіння». При цьому, поняття «толерантність», в залежності від історичного досвіду народів, має різні смислові відтінки та не є універсальним. Саме на повагу і терпимість, без шкоди та з позиції «невтручання» більше орієнтовані англійські визначення терміну «толерантність». З французької – «повага свободи іншого, його способу мислення, поведінки, політичних і релігійних поглядів». У китайській мові бути толерантним означає «дозволяти, допускати, виявляти великодушність щодо інших»; в арабському світі толерантність – «прощення, поблажливість, м'якість, співчуття, терпіння ... прихильність до інших»; у перській культурі – «терпіння, терпимість, витривалість, готовність до примирення» [7, с. 7–25]. Об'єднують всі ці трактування, на наш погляд наступні ознаки: по-перше, пасивність; по-друге, позиція визнання іншої культури, не виключаючи знання і повагу своєї культури; по-третє, відсутність таких загальнолюдських цінностей, як любов, справедливість, доброта, без яких неможлива побудова гармонійних міжетнічних відносин. Отже, бути толерантним – означає бути терпимим до інакшості, до відмінностей. Тобі не подобаються ті чи інші специфічні особливості певного етносу або окремого представника даного етносу, але при цьому ти повинен себе стримувати, терпіти, перемагаючи позиви агресії. Стримувати агресію – гарна якість, але не можна весь час жити в суспільстві, в якому постійно доводиться себе стримувати, перемагати, долати негативні емоції. Пригнічена агресивність неминуче тягне за собою накопичення латентної конфліктогенності, готової прорватися назовні у будь-який момент. Ситуацію можуть загострити виклики з боку суб'єктів культури, яка здається чужою і незрозумілою, а тому розглядається, як потенційна загроза власній культурі. У таких обставинах толерантні установки не викликають нічого, крім роздратування та ще більше загострюють загальну конфліктну напруженість.

При стійкій сформованій етнічній толерантності будь-яка навіть незначна ситуація, пов'язана з обмеженням почуття власної гідності, в одних випадках спричинить ряд суперечностей конфліктного характеру, в інших реакція буде менш болюча. Натомість, асертивна особистість здатна захищати та відстоювати свої інтереси, не завдаючи шкоди оточенню, забезпечуючи на цій нормальну повноцінну взаємодію з останніми. Вона прагне вирішувати конфлікти та розбіжності конструктивним шляхом; передбачає готовність до співпраці на основі взаємоприйнятних цінностей; готовність до культурного обміну і самовдосконалення; установку на повагу у діалозі з метою

досягнення більшої інтеракції; вміння перетворювати партнерів по спілкуванню в друзів і союзників та завойовувати активну підтримку з їх боку.

Асертивність – завжди самоствердження через конструктивну діяльність, досягнення майстерності безконфліктного спілкування. Всі автори сходяться на тому, що асертивна поведінка є «золотою серединою» між агресивним та пасивним стилями поведінки. Асертивна поведінка спрямована на те, щоб реалізація власних інтересів була умовою реалізації інтересів суб'єктів взаємодії. Асертивна поведінка запобігає виникненню конфліктів, а у спірній ситуації допомагає знайти конструктивне вирішення. Асертивність – здатність і вміння особистості захищати свої права та інтереси, досягати особистих цілей, не принижуючи інших людей, а поважаючи та не порушуючи їх прав, інтересів і цілей. Етнокультурна асертивність полягає у здатності особистості будь-якої національності відстоювати й захищати свої інтереси, домагаючись своїх цілей, не заподіюючи шкоди іншій стороні. Навіть більше, асертивність особистості припускає, що реалізація інтересів будь-якої людини буде умовою реалізації інтересів інших людей, як це відбувається в стратегії співробітництва й компромісу [6, с. 68–72].

Проблема асертивної поведінки дуже тісно пов'язана з особистою відповідальністю. С. Стаут наводить визначення асертивної особистості: «асертивна людина – та, що відповідає за власну поведінку, демонструє самоповагу і повагу до інших людей, культур. позитивна, слухає, розуміє і намагається дійти до компромісу» [8, с. 48]. «За своєю суттю асертивність – це філософія особистісної відповідальності. Тобто ми відповідальні за власну поведінку й не маємо права винуватити інших людей за нашу реакцію на їхню поведінку». Для ефективного вирішення проблемних ситуацій, які можуть трапитися з кожною людиною, важливі такі складові асертивності, як упевненість та позитивна настанова, вміння уважно слухати та прагнення зрозуміти погляд іншої людини [8, с. 22].

Асертивна поведінка набагато складніше поведінки толерантної, якщо толерантна поведінка передбачає прояв довіри та поваги до іншої людини, очікування взаємоповаги, то асертивна поведінка вимагає не просто прояву поваги, але також і вміння захищатися від інтолерантної поведінки інших. Якщо очікування толерантності з боку оточення зазнали краху, то необхідно переходити до асертивності.

Асертивна поведінка заснована на наступних прийомах:

1) наполягання на своїх правах, інтересах, думці, цінностях;

2) чіткий розподіл обов'язків між партнерами, що необхідно оформити в письмових домовленостях, інструкціях та ін.;

3) доброзичлива, щира, конструктивна, відкрита поведінка, яка може посприяти переходу до спілкування на повній довірі один до одного;

4) прояв готовності до співпраці, пошуку спільних інтересів і перспектив подальшої спільної роботи.

Висновки та пропозиції. Теоретичний аналіз проблеми етнокультурної асертивності та міжетнічної толерантності переконує в її багатоаспектності, актуальності та необхідності системного вивчення. Проявами етнокультурної асертивності є здатність особистості будь-якої національності відстоювати й захищати свої інтереси, домагаючись своїх цілей, не заподіюючи шкоди іншій стороні. Епоха асертивності приходить на зміну толерантності, що відкриває великі можливості для вдосконалення процесів міжкультурної комунікації та міжнаціональної взаємодії та вимагає від людини більш якісного рівня розвитку комунікативних здібностей. У разі наявності етнокультурної асертивності у кожного з'явиться можливість заявляти про свої права, не обмежуючи при цьому інтереси представника іншої національності. Консолідація відносин людей різних національностей залежить від їхніх інтересів, життєвих орієнтирів, загальної культури, конструктивної взаємодії, прагнення до співпраці. Проведене дослідження виявило необхідність вивчення розвитку ідеї етнокультурної асертивності на поліетнічних територіях держави, які знаходяться на транскордонних теренах України (на прикладі Закарпатської області), що є пріоритетним напрямом подальшої роботи над визначеною у статті проблемою.

Література:

1. Андриенко Е.В., Кондратьева Т.Н. Этнокультурная асертивность в современном обществе и образовании. *Педагогический профессионализм в образовании* : сб. науч. трудов XII Междунар. науч. практ. конф. (Новосибирск, 18-19 февраля 2016 г.) : в 3 ч. Под ред. Е.В. Андриенко; Мин-во образования и науки РФ, Новосиб. гос. пед. ун-т. Новосибирск: Изд-во НГПУ, 2016. Часть 1. 231 с.
2. Дріга Т.Г. Психологічні особливості формування асертивності студентів вищого навчального закладу. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. № 3 (29) 2012. С. 118–124.
3. Иванова Т.В. Культурологическая подготовка будущего учителя : монография. Киев : ЦВП, 2005. 282 с.
4. Крысько В. Г. Этнопсихологический словарь. Москва : Моск. психол.-соц. ин-т, 1999. С. 285-288.
5. Лебедева Н. М. Теоретико-методологические основы исследования этнической идентичности и толерантности в поликультурных регионах России и СНГ. *Идентичность и толерантность* : под редакцией Н.М. Лебедевой. Москва, 2002. С. 26.

6. Маркова Н.Г. Формирование толерантности у молодежи как индикатора культуры межнациональных отношений. *Материалы 4-ой международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы современных наук – 2008»*. Том 17. Психология и социология. София : «Бял ГРАД-БГ» ООД. С. 68–72.
 7. Почебут Л.Г. Психология этнической толерантности. *Психологические аспекты межкультурной адаптации* : под общ. ред. В.В. Калиты. Владивосток : Дальнаука. 2015. С. 7–25.
 8. Стаут С. Управленческий тренинг. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 153 с.
 9. Соціально-психологічний словник : В.М. Галицкий, О.В. Мельник, В.В. Синівський. Київ, 2004. 250 с.
 10. Шлягина Е.И. Этническая толерантность личности: опыт эмпирического исследования. *Век толерантности*. 2001. № 3-4. С. 124–131
-

Marchuk L. M. Ethnicultural assertivity and interactive tolerance: psychological aspect

The article is aimed at theoretical study of psychological peculiarities of ethnocultural assertivity and interethnic tolerance in the conditions of globalization, large-scale changes in various spheres of society's life, and an increase in migration processes in Ukraine. The relevance of the research is due to the increase in inter-ethnic tensions, the spread of verbal aggressiveness, cruelty, intolerance and intolerance to the representatives of certain minorities, migrants, migrants, as well as the need for analysis and comparison of psychological factors that provide constructive behavior strategies in interethnic interaction in a modern democratic society.

The article analyzes the interpretation of the essence of the concepts under study by domestic and foreign researchers, as well as signs of the difference between assertiveness and tolerance. In particular, ethnocultural assertiveness is represented as the ability of a person to confidently and with dignity to defend his rights, not to humiliate the rights of others; as a sure protection of their interests or their views, taking into account the interests of representatives of other nationalities. The main directions of research of this phenomenon are considered. It is noted that the concept of «interethnic tolerance» can be considered in various aspects: as a type of tolerance, based on which the adoption of «another» belonging to an excellent ethnic group, as well as a personality trait, characterizing the spectrum of personality manifestations. Interethnic tolerance acts as a complex establishment of personality, manifested in tolerance to someone else's way of life, alien customs, traditions, customs, other feelings, thoughts and ideas.

It is found out that in the case of stable established interethnic tolerance any even insignificant situation, connected with restriction of self-esteem in one, will lead to a number of conflicts of a conflict nature, in others – the reaction will be less painful. It is emphasized that in the case of ethnocultural assertiveness, everyone will have the opportunity to claim their rights, while not restricting the interests of another. The conclusion is made on the necessity of forming a friendly and respectful attitude towards representatives of other cultures, the development of ethnic and cultural literacy.

Key words: culture, ethnocultural identity, interethnic communication, assertive behavior, tolerance, intolerance.